

Pályakép a 75 éves Szilágyi Istvánról

Élete első jelentős interjújában, a róla arcképet készítő Gálfalvi György előtt beszélte el pályakezdő művének történetét: másodéves joghallgató korában moziból hazafelé menet megállt annál a vasúti műhelyablaknál, ahol öt évvel azelőtt tanonckodott, és ezt a „kicsit hülyén magamat dédelgető élményt” a diákotthonban rögtön rögzítette. Aztán beküldte az *Utunk*nak, ahol (*Te kis sorskovács* címmel) hamarosan közölték. A siker annyira meghozta a kedvét, hogy volt bátorsága, és jelentkezett a Román Népköztársaság kikiáltásának 15. évfordulója alkalmából meghirdetett novellapályázatra. S innentől nem volt megállás – vagy azért, mert az elbeszélése, a maga idejében a címével is mintegy provokáló *Ahol nem történik semmi*, első díjat kapott, vagy azért, mert eleve erősebb késztetést érzett bírósági akták, ügyiratok helyett szépprózát írni. És belekóstolni az újságírásba, hiszen még a diploma megszerzése előtt az *Utunk*-hoz került, a riportrovatba, ahol az ott töltött esztendő során a tárcától a karcolaton át a vezércikkig szinte minden műfajt kipróbálhatott, kipróbáltattak vele. Publicisztikai munkái azóta is ott lapulnak a hetilap hasábjain; róluk ugyan nem nyilatkozza, amit az első két prózakötetéről mondott, hogy szeretné meg nem történnék tekinteni őket, ám kötetbe válogatásuk eszébe sem jutott. Holott a budapesti filmszemlékről készült, egy ideig rendszeres kritikai beszámolóit éppúgy érdemesek volnának erre, mint az író társairól, barátairól alkotott portréi vagy mint a diktatúra végnapjait drámaian felidéző *Karácsony Menyőben*, illetve a „forradalom győzelme” után íródott több részes *Krónika, a Renegátlástalanul* – és így tovább.

A *Sorskovács* és az *Ezen a csillagon* tehát úgy jelenik meg az írói önértékelés mérlegén, mint amelyek csekélyke súlyúak s jelentőségűek. Mind a korabeli, mind a kései – mai – kritikus vélekedések ellentmondanak ennek. Annak idején Szilágyi Domokos az egyik novella (*Szerencsekerék*) „emberjelölt”-jének az anyaggal, illetve önmaga kicsiségével és a munkatársak kicsinyességével folytatott „emberfölkötti küzdelmét” emelte ki, Szabó Gyulát a „köznapi realitások plasztikus poézise” ejtette meg. Szőcs István, az első novelláskötet ajánlója, majd a harmadik, a *Jámbor vadak* méltatója pedig így vélekedett: „Szilágyi Istvánt mint író-t és embert valóban, őszintén, a nagy téma elragadtatásával érdekelte a 'munka', különösen az ipari munka, annak testi, szellemi s műszaki

Márkus Béla (1945) irodalomtörténész, kritikus. A Debreceni Egyetem nyugalmazott docense.

A tanulmány az MMA megbízásából készült.

oldala egyaránt; izgatta az erőpróbák, általában a nagy erőfeszítések minden fajtájának élménye.” A Gheorghiu-Dej-korszak rövidprózáját napjainkban vizsgáló Balázs Imre József hasonló megállapításra jut, azt hangsúlyozva, hogy Szilágyi történetei nem az idealizált, általánosított munkásosztálymodellben gondolkodnak, és erőteljes „realitás-effektusuk” abból ered, hogy domináns kultúra helyett „szubkulturaként közelítenek a munkásfigurák mindennapjaihoz”. Nem sematikusak tehát, szerzőjüktől távol van „a szocreál munkásábrázolat”. A hetvenéves íróat köszöntő Ács Margit egyenesen arra hívja fel a figyelmet, hogy a pályakezdő Szilágyi szemlélete szinkronban volt a világ szellemi folyamataival, főleg a tekintetben, hogy kételkedett a nagy világmagyarázatok, így a szocializmus társadalmi utópiájának érvényességében.

Pártzsargon helyett – tehetjük hozzá – szakzsargon használt, egy-egy – zömmel ipari – szakma tolvajnyelvét. A magyarországi „megújulás” nemzedékéhez, Sánta Ferenchez, Csurka Istvánhoz, Szabó Istvánhoz, Kamondy Lászlóhoz és másokhoz hasonlóan mintegy elkülönítette egymástól, amit a sematizmus egyben láttatott, a köz- és a magánélet területeit, az „emberavatás” próbáit elválasztva az ideológiai-politikai megmérettetésektől. A felnőtté válás büszkesége nem a kommunista öntudatból fakad, hanem a munka próbatételeinek önkéntes vállalásából. Ezt az elszántságot és akaratot közvetítette a korszak kritikusi felfogása szerint elítélendő, mert öncélú pszichologizáláshoz vezető elbeszélői módszer, a belső monológ használata.

Az alakoknak ez a belülről láttatása a szabad függő beszéd adta részben kívülről való szemléléssel együtt tette jellegzetessé az első regényt is. Az *Üllő, dobszó, harang* azonban szintén mostoha sorsra jutott az író emlékezetében – olykor egyenesen megfélemedezik róla, nyilatkozataiban elvétve ha említi. Pedig Gencsi Annának, a második világháború vége felé egy isten háta mögötti faluban tanítóskodó lánynak a katonaszökevény Karatna Istvánnal való részben kényszerű, részben önként vállalt együtt léte (nála bújik meg a front elől a férfi) önmagában is izgalmas pszichodráma. A külső körülményeket tekintve csakugyan élet-halál harc, de a kettejük sűrű gondolati szövésű párbeszédeit hallgatva „zárt tárgyalás” is a felelősség vállalásáról. A regényvilágot különössé teszi az az elbeszélői eljárás, hogy nem ad nevet az egymással háborúzó hadseregeknek, nincs szó róla, hogy a szovjetek csatáznak a németekkel, az egyik oldalán a román, a másikén a magyar csapatokkal – az általánosításnak, egyetemes érvényűsége törekvésnek ebben a jelében volt kritikus, aki a francia „új regény” mintáját fedezte fel. A leginkább figyelemre méltó vélekedés szerint Szabó Gyula *Gondos atyafisága* óta nem volt ehhez hasonló „felkavaró” regény – azaz a mű a romániai magyar irodalom 1944 utáni két és fél évtizedének a legjobbakkal mérhető alkotása. „...oly annyira más, mint általában az epikánk, hogy éppen másságával készlet mélyebb önvizsgálatra” – szölte a méltatás. Utólag azt a kérdést vettette fel, hogy vajon ez a „történelemfilozófiai és erkölcsfilozófiai problémák erdejében” bolyongó regény nem azért felejtődött-e el, mert ugyanakkor jelent meg – 1969-ben –, amikor Bálint Tibor sikerregénye, a *Zokogó majom*, illetve Kányádi Sándor *Fától fáig* című verseskötve és Szilágyi Domokos gyűjteményei, *A láz enciklopédiája*, valamint a *Búcsú a trópusoktól*.

Lehet, hogy a regényről a már említett *Jámbor vadak* novellái vonták el a figyelmet, mégpedig az önéletrajzi jellegük, illetve egyik választott helyszínük, Jajdon miatt. A személyesség a gyermekkor játékainak, kalandjainak, csínytevéseinek felidézésében mutatkozott meg, a tárgyak, munkafolyamatok részletező leírását helyettesítve. A terep Jajdon utólag válhatott fontossá: az ekkor még legfeljebb csak körvonalazódó regény,

a *Kő hull apadó kútba* kisvárosát idézte. Párhuzamosan azokkal az életrajzi történetekkel, amelyek az *Utunk évkönyve* számaiban láttak napvilágot (*Katlanváros, Vesztések, Asszony-élet egy sírkövön*, valamint a *Kóborló évek*), és amelyek a családi, rokoni emlékezet alapján úgy rajzolják ki négy főszereplő – az édesanya, édesapa, illetve az anyai nagypapa és az apai nagymama – portréját, hogy a háttérben világos vonalakkal fölsejlik a szerző alakja és alakuló sorsa is. A *Jámbor vadak* másik ciklusa viszont mintha az *Agancsbozót* felé mutatna a sorsnak, a környezetnek, a társadalomnak és a természetnek egyaránt kiszolgáltatott hőseivel, a támadásokat jámbor vadakként elviselőkkel. Ez a novellavilág azonosíthatatlanul idegen helyszíneivel és alakjaival, furcsa eseteivel a Bodor Ádáméhoz hasonlóan épül – borzongató és nyomasztó hangulata egy életszemlélet kifejeződése.

A hangulat, az alapérzés tekintetében közel áll hozzá az író immár közmegegyezészerűen klasszikusnak tartott alkotása, a *Kő hull apadó kútba* is. Maga a szerző – amikor a filmre vitel felmerült – a főhősnő, Szendy Ilka, a napszámos szeretőjét meggyilkoló tímárlány „balladás-keserves ámokfutás”-át emelte ki jellegzetességként. Igaz, ugyanígy hangsúlyozta a Jajdonról, azaz Zilahról mintázott kép szociológiailag pontos voltát, a XX. század legeleje céhes-kézműves iparának hiteles rajzát. Az elemzők között volt, aki a nagy vállalkozások szépségéről töprengett. Volt, aki a gondolat és az álom határvezeit érzékelt a látomásos képrendszer teremtette cselekményben „úszva”. Mások a pusztulás motívumait emelték ki, a szabadság nélküli rend fokozatait. Nem túlzásnak szánta, aki úgy vélekedett, hogy ez a regény: A száz év magány – Erdélyből. Kulcsár Szabó Ernő korabeli kritikája mintegy összefoglalta a mű értékeit s érdemeit: a század eleji magyar kisváros létét megörökítő ethoszát, rétegszerkezetének gazdagságát és számba vehetetlen nyelvi erejét. Németh László-i fogantatásúnak vélte, mint mások is, annak alapján, hogy hasonlóan Kárász Nellihez, az *Izony* hősnőjéhez, Ilkát is a halálesetek sodorják egyre közelebb a végzetéhez. Több méltatás szerint a *Kő hull...* olvasható egy család hanyatlástörténeteként, lélekrajzként, történelmi, sőt detektívregényként is – középpontban azzal a rejtéllyel, hogy fény derül-e (az olvasó által ismert) gyilkos kilétére, avagy hogyan emészti el a lelket a bűn titkolása.

Az írói motivációk között – nem egy nyilatkozata nyomatékosítja – talán az első helyen szerepelt, hogy Kölcsey, Ady, Arany magyar nyelvén, a Szilágyságból, a Partiumból „hozott, örökölt, uralt” nyelven szólaljon meg. A következő – ráérősen, mert a megjelenés reménye nélkül készült – opus, az *Agancsbozót* viszont az örökölt helyett a „szerzett élet” regénye, saját élményanyagának három pillérré építkezése. E pillérek: a természetimádat, a művészet és a munka. Ezeken túl volt valami novellamag, amelyből kipattant annak a hivatalnokféle férfinak a története, aki egyszer csak ott találja magát egy irdatlan magasságú hegy tetején, egy barlangban, ahová kideríthetetlen okok következtében került, s ahol – hozzá hasonlóan – névtelen három társának napról napra ráosztott feladata, hogy kardot kovácsoljon. Hogy ki kötelezi őket erre, a csupa nagybetűvel írt Velünk Rendelkező Szándék-e, vagy egy ismeretlen földi hatalom, a gazda, aki az elemőzsiát is küldi föl egy csörlőszerű alkalmatosságon a szarvasok elhullott agancsai borította „alvilág”-ból? Válasz, egyértelmű, aligha adható. Arra már inkább, hogy ez az abszurdba hajló történet a szerzői önértelmezés szerint főképpen azt példázza, hogy a munkába, a legnehezebbe és a legértelmetlenebbe is annyira bele lehet feledkezni, hogy mintegy mellékessé válnak a külső körülmények. Maga a bütykölés, bajlódás, vacakolás adja meg a dolog értelmét. A szocializmussal azonos diktatúra is ilyen körülményeket teremtett. És így is lehetett menekülni előle. Az *Agancsbozót*ról ekképp

vélekedett egy méltatója, Takács Ferenc: magányos és társtalan alkotás, enigmatikus parabola eposzi terjedelemben, mítikus szakácművészeti robinzonád és vasipari *Cantata profana*, naiv mese és hipertudatos regény.

Az elismerő szavak a következő regény fogadtatásakor sem hiányoztak, sőt: a *Hollóidő* visszhangosabb és egyértelműbb siker, mint a *Kő hull...* volt. Ha össze kellene vetni őket, onnan lehetne elindulni, ahonnan Poszler György: mindkettő remekmű. „Az első egy társadalmi-történelmi metszet elemzése – térben-időben konkrétan. A második magának a történelemnek az értelmezése – térben-időben absztraktnan. Pontosabban arról is szó van: a társadalmi-történelmi metszet elemezhető. Maga a történelem értelmezhetetlen. Az elsőben kegyetlen az adott történelmi helyzet. A másodikban kegyetlen (hollóidő) az egész történelem.” Az idő: a török hódoltságának és a magyar reformációnak egyaránt kezdete. Középpontban – az író vallomása által megerősítve – Szegedi Kiss Istvánnak (a műben Terebi Lukács névre hallgat), e különös sorsú hitváltónak és hittérítőnek a sorsa, többé-kevésbé úgy, ahogy egykori életrajzírója, Skaricza Máté összegezte. Az időben – ahogy G. Kiss Valéria, az életmű talán legjobb ismerője írta – minden a holtakkal terített végesség felé mutat, a gúlába rakott koponyák irányába. Még a szerelem is, az érzéki örömöknek az a tobzódása, amely csak ideig-óráig képes feledtetni a rabság létállapotát. A rablét ellen pedig nem nyújt menedéket, fogódzót, mint az előbbi regényben, a műveltség sem. De a vallásról, hitről való bármily elmélyült és okos töprengés sem, amely pedig az egyéni gondok fölött a nép, a nemzet jövője felé fordul. Így helytálló a vélekedés, hogy noha e történelmi regény nem ad követhető létmodellt, mégis drámai erővel veti föl a magyarság és az emberi lét egykori s mai megoldatlan kérdéseit. Mindeközben a figurák tablója még színesebb az Ilkát körülvevőkénél is.

A publikálás vágyától nem úzött, az irodalmi jelenlétére alig ügyelő Szilágyi István, úgy tetszik, tartja magát ahhoz, hogy jó, ha tíz-tizenöt évenként előáll egy új művel. A hetvenedik születésnapjára kiadott kötet, a *Bolygó tüzek* válogatott elbeszélései között is elvétve akad egy-két friss írás, miközben az első két kötet novelláin, karcolatain túl kihagy belőle olyan kiváló darabokat is, mint a több kritikus által kiválónak tudott *A végállomáson leszállsz*. A beválogatott tizenegy alkotás java részének szövegén változtatott, noha az átdolgozásra a kiadás sehol sem utal. A szerző, eltüntetvén pályakezdése nyomait, a munka mítosza helyett az erőszak időközön s hatalmakon átívelő kultusza jeleinek figyelésére s vizsgálatára helyezte a hangsúlyt rövidprózái első válogatott kötetében. Hogy mellőzte nem egy érdemes elbeszélését (*A Dermis, Úgy magamban, annak idején; Vikend*), szigorúságra vallhat. Az pedig, hogy *A hóhér könnyeit* is kihagyta, egy ígéret valóra váltására – remélhetőleg. Arra, hogy pont kerül végre a hosszú ideje készülő, azonos című munkája végére. Meglepetést azonban azzal okozhatna igazán, ha e rég várt történelmi regényével együtt jelentetné meg a beszélgetései során régóta fel-felemlgetett másik művét, azt az „ellen-Szendy Ilka történetet”, amelyből az *Utunk évkönyv* 83 Az emlékezés göröngyein címmel már közölt kóstolót, és amelyből rég megvan már több száz oldalnyi szöveg. Ahogy belenézett, úgy látta, „nem is egészen rossz, jó életes történet”. Az író hetvenötödik születésnapja alkalmából bizonyára sok Szilágyi-olvasó tartaná kitüntetésnek, ha belenézhetne, sőt beleolvashatna mind a különös lány, mind a hóhér történetébe.